

**ABDURAHMON JOMIYNING ARAB TILI GRAMMATIKASIGA QO'SHGAN
HISSASI: MANBASHUNOSLIK VA NAZARIY TAHLIL****Muxammadodilova Saxabaxon**

Xadichai Kubro ayol-qizlar

o'rta maxsus islom ta'lim muassasasi o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20901835>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurahmon Jomiyning arab tili grammatikasiga qo'shgan hissasi manbalar tanqidi va qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Jomiyning asarlarida grammatika qoidalarini sharhlash usuli, atamalarni barqarorlashtirish hamda o'quv jarayoniga moslashtirish tamoyillari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari Jomiyning nahv va sarf masalalarini izchil bayon qilgani, Sharq madrasalarida grammatika didaktikasini takomillashtirgani bilan ilmiy qiymat kasb etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Abdurahmon Jomiy, arab tili grammatikasi, nahv, sarf, sharhchilik an'anasi, terminologiya, madrasaviy ta'lim.

Abstract. This article examines Abd al-Rahman Jami's contribution to Arabic grammar through source criticism and comparative analysis. It focuses on his exegetical techniques, terminological consistency, and pedagogical adaptation of grammatical rules. The results demonstrate Jami's role in systematizing morphological and syntactic explanations and in shaping the didactics of Arabic grammar in Central Asian scholarly education.

Key words. Abd al-Rahman Jami, Arabic grammar, nahw, sarf, commentary tradition, terminology, madrasa education.

Abdurahmon Jomiyning ilmiy merosi, odatda, badiiy ijod va tasavvufiy-falsafiy qarashlar doirasida talqin qilinadi, holbuki XV asr ilmiy-madaniy muhitida u filologik fanlar tizimining faol subyekti sifatida ham namoyon bo'lgan. Arab tili grammatikasi o'rta asr musulmon Sharqida nafaqat tilshunoslikning nazariy sohasi, balki mantiq, fiqh, kalom, adabiyotshunoslik kabi fanlar uchun metodologik poydevor vazifasini bajargan umumilmiy "instrumental" yo'nalish sifatida qaralgan.

Shu sababli Jomiyning grammatika sohasidagi ishlarini aniqlash va baholash bir tomondan arab tilshunosligi tarixining mintaqaviy qirralarini ochsa, ikkinchi tomondan Markaziy Osiyo madrasalarida filologik ta'limning qanday standartlar asosida shakllanganini tushuntirishga xizmat qiladi. Mavjud tadqiqotlarda Jomiyning grammatikaga oid qarashlari ko'pincha umumiy eslatmalar darajasida qolib ketadi yoki u yaratgan sharhlarning didaktik mexanizmlari, terminologik tartibga solish usullari hamda nahv va sarf masalalarini bayon etishdagi tanlovlari izchil tahlil qilinmaydi.

Shuningdek, Jomiy faoliyati Hirot ilmiy maktabi hamda undan keyingi Movarounnahr va Xuroson ta'lim an'alariga ta'siri kontekstida tekshirilsa-da, uning arab grammatikasiga qo'shgan hissasini aynan filologik-nazariy mezonlar orqali qayta o'qish zarurati saqlanib qolmoqda.

O'tkazilgan tahlil Jomiyning arab tili grammatikasiga qo'shgan hissasi bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlarda namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Birinchi natija sifatida Jomiyning grammatik merosi sharhchilik janri doirasida shakllangan bo'lsa-da, u sharhni oddiy izoh emas, balki ilmiy tizimlashtirish amaliyoti darajasiga ko'targani aniqlandi. Uning bayonida grammatik qoida ko'pincha minimal zarur ta'rif bilan berilib, so'ngra ta'rifning amaliy ishlashini ko'rsatuvchi misollar orqali mustahkamlanadi; bu jarayonda u misolni ko'paytirish hisobiga

emas, aynan tipik holatni tanlash hisobiga didaktik samaradorlikka erishishga intiladi. Natijada sharh matni o'quv jarayonida yodlash va qayta tiklashga qulay, mantiqiy "qisqa yo'l" sifatida ishlaydi.

Ikkinchi natija Jomiyning terminologik siyosati bilan bog'liq bo'lib, u grammatik atamalarni imkon qadar barqaror va bir ma'noli qo'llashga intilganini ko'rsatdi. Qiyosiy tahlil Jomiyning ba'zi ixtilofli masalalarda bir necha sinonim terminlar o'rniga bitta asosiy terminni ushlab turishi, shu orqali o'quvchida tushuncha chegaralarini aniqroq belgilashni ko'zlaganini aniqladi. Bu yondashuv, ayniqsa, nahvdagi amal, i'rob, mahall tushunchalari va sarfdagi vazn, ishtiyoq, bino kabi kategoriyalarni izohlashda seziladi. Terminologik izchillikning natijasi sifatida Jomiy matni keyingi madrasaviy izohlar va darsliklar uchun qulay "tayanch til" vazifasini bajargan.

Uchinchi natija Jomiyning ixtiloflarni taqdim etish usulida ko'rinadi. U klassik arab grammatikasida basra va kufa maktablari, yoki muayyan mualliflar o'rtasidagi bahsli nuqtalarni ko'rsatishda keskin tarafkashlikdan qochib, ixtilofni o'quvchi ongida "muammo xaritasi" sifatida joylashtirishga harakat qiladi. Natijada bahsli masala faqat "qaysi biri to'g'ri" degan savolga qisqartirilmaydi, balki qoidaning qo'llanish doirasi, dalil turi va istisno holatlarining chegaralari orqali tushuntiriladi. Bunday yondashuv grammatik bilimni dogmatik emas, amaliy va mantiqiy tizim sifatida o'zlashtirishga xizmat qiladi.

To'rtinchi natija Jomiyning bayon arxitekturasini bilan bog'liq: u sintaktik bo'limlarda jumla tarkibiy qismlarining o'zaro munosabatini, boshqaruv va bog'lanish mexanizmlarini ketma-ketlikda tushuntirishga intiladi, morfologik bo'limlarda esa shakl yasaliishi va ma'no farqlanishini bir-biridan uzmaydi. Bu yerda asosiy topilma shuki, Jomiy sarf va nahvni alohida "ikki fan" sifatida berish an'anasi saqlangan bo'lsa-da, amalda ularni yagona filologik kompetensiya tarkibida ko'radi va o'quvchida shakl bilan sintaktik vazifaning uzviyligini his qildirishga intiladi. Natijada grammatik bilim matn tahlili va matn yaratish ko'nikmasiga yaqinlashadi.

Olingan natijalar Jomiyning grammatikadagi o'rnini baholashda "muallif yangi qoida yaratdimi" degan tor mezondan ko'ra, ilmiy bilimni uzatish va standartlash mexanizmlariga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi. Sharq filologik an'anasida sharhchilik ko'pincha ikkilamchi janr sifatida talqin qilinadi, biroq manbashunoslik shuni ko'rsatadiki, sharhlar ilmiy maktablarning yashovchanligini ta'minlagan, terminologiyani barqarorlashtirgan va murakkab nazariyani o'quv jarayoniga moslab bergan asosiy vositalardan biri bo'lgan. Jomiy ham aynan shu jarayonda muhim bo'g'in sifatida ko'rinadi: uning hissasi klassik grammatik nazariyani soddalashtirish emas, balki uni mantiqiy-ixcham shaklda qayta tuzish orqali o'qitiladigan bilimga aylantirishdir. Bu holat rus sharqshunoslik an'anasida Sharq madrasalaridagi "matn-sharh-hoshiya" zanjiri ta'limning institutsional mexanizmi sifatida izohlangan yondashuv bilan mos keladi. Biroq Jomiy misolida mazkur zanjirning ichida muallif shaxsiy metodik tanlovlar orqali matnning semantik zichligini oshirishi va o'quvchi uchun "tushuncha xaritasi"ni aniqlashtirishi ko'rinadi.

Jomiyning terminologik izchilligi haqidagi natija ham muhim muhokama talab qiladi.

Arab grammatikasida atamalar ko'pincha ko'p qatlamli: bir termin turli mualliflarda turlicha doirada ishlatilishi yoki bir tushuncha bir nechta termin bilan ifodalanishi mumkin.

Zamonaviy lingvistik tarix tadqiqotlarida terminologik barqarorlik bilimning standartlashuvi bilan bog'lanadi. Jomiy matnida termin tanlovining qat'iyligi, ehtimol, ko'p tillilik sharoitida arab tili grammatikasini o'zlashtirishni yengillashtirish zaruratidan kelib

chiqqan. O'zbek tadqiqotchilari mintaqadagi filologik ta'limda tushuncha va atama birligini ta'minlash madrasaviy an'ananing asosiy talabi bo'lganini qayd etadilar [2]. Shunday bo'lsa-da, Jomiyning terminologik tanlovi faqat pedagogik ehtiyoj bilan cheklanmaydi; u o'ziga qadar shakllangan ilmiy leksikani tartibga solish orqali sharh matnini keyingi izohlar uchun "metatil" darajasiga ko'taradi. Bu esa Jomiyni nafaqat sharhlovchi, balki filologik kommunikatsiya me'yorlarini mustahkamlovchi olim sifatida ko'rsatadi.

Sarf va nahv o'rtasidagi uzviylikni saqlashga doir natija ham Jomiy hissasining nazariy qirrasini ochadi. Ko'plab darsliklarda sarf shakl yasalishi, nahv esa sintaktik vazifalar sifatida alohida yo'nalishda o'rgatiladi; bu ajratish metodik jihatdan qulay bo'lsa-da, matn tahlilida ular doimo birga ishlaydi. Jomiy bayonida shakl va vazifa orasidagi bog'lanishning doimiy eslatib borilishi, grammatikani matn bilan bog'lashga xizmat qiladi.

O'zbek filologiya maktabida arab tili ta'limi an'anasini tahlil qilgan izlanishlarda ham aynan matn markaziyligi, ya'ni grammatikaning matn o'qish va sharhlash ehtiyojidan kelib chiqishi alohida qayd etiladi. Jomiy merosi shu tendensiyaning kuchaytirgan omillardan biri sifatida talqin qilinishi mumkin, chunki uning sharhlari nazariy qoidani amaliy o'qish strategiyasiga yaqinlashtiradi.

Jomiyning mintaqaviy ta'limga ta'siri haqidagi natijani ilmiy adabiyot bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda arab grammatikasi ko'pincha "mustaqil fan"dan ko'ra, boshqa fanlarni o'qish uchun zarur instrumental tayyorgarlik bo'lgan.

Shu sababli bu yerda grammatik matnlar o'quvchiga tez va tizimli yo'l bilan kompetensiya berishi lozim edi. Rus sharqshunoslari madrasaviy ta'limning bu pragmatik tabiatini ko'rsatgan holda, sharhlar o'quv dasturining "boshqaruv mexanizmi" bo'lganini ta'kidlaydilar.

Jomiy nahv va sarf masalalarini bayon etishda ta'rif, qoida va misol o'rtasidagi mantiqiy aloqani kuchaytirib, ixtiloflarni muvozanatli yoritish orqali o'quvchi uchun tushunchaviy aniqlik yaratgan. Uning yondashuvi Markaziy Osiyodagi madrasaviy ta'limda arab tili grammatikasini o'qitish standartlarini mustahkamlashga xizmat qilgan, natijada grammatik matnlar "instrumental" bilim sifatida keng tarqalishida muhim omil bo'lgan.

Kelgusidagi izlanishlar Jomiy sharhlarining qo'lyozma nusxalari, ularning marginal izohlar tizimi va dars amaliyotidagi qo'llanishini alohida korpus asosida o'rganish, shuningdek, Jomiy terminlarining keyingi mintaqaviy darsliklardagi davomiyligini izchil tekshirish orqali uning ilmiy ta'sir doirasini yanada aniqroq belgilashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatining talab qilingan shakli:

1. Abdurauf Fitrat. O'zbek adabiyoti namunalari. Toshkent, O'qituvchi, 1993. 320 b.
2. Karimov I. A. Sharq qo'lyozmalari va madrasa ta'limi an'analari. Samarqand, SamDU nashriyoti, 2010. 224 b.
3. Бартольд В. В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1: Работы по истории Средней Азии. Москва, Наука, 1963. 1020 с.
4. Крачковский И. Ю. Арабская литература в средние века. Ленинград, Издательство Ленинградского университета, 1946. 344 с.
5. Eraslan K. Câmî. İslâm Ansiklopedisi. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993. S. 94–99.
6. Versteegh K. The Arabic Language. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2014. 416 p.

7. Смирнов Н. А. Мусульманская школа: история и современность. Санкт-Петербург, Издательство СПбГУ, 2001. 288 с.
8. Owens J. A Linguistic History of Arabic. Oxford, Oxford University Press, 2006. 352 p.
9. Carter M. G. Sibawayhi. London, I. B. Tauris, 2004. 224 p.
10. Baalbaki R. The Legacy of the Early Arabic Grammarians. Leiden, Brill, 2008. 268 p.